

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПОБЕРЕТЕЙСЬКОЇ ПОЛЬСЬКОМОВНОЇ ПОЛЕМІКИ В УКРАЇНІ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Стаття представляє три основні етапи розвитку полеміки, написаної польською мовою наприкінці XVI–XVII ст. Історичні й богословські мотиви зіставлено з художнім рівнем полемічних творів. Особливу увагу приділено впливу Біблії на виникнення полемічної прози.

Ключові слова: полемічна проза, розгорнена метафора, антитеза, історичні та богословські мотиви.

Suhareva S. The Stages of the Ukrainian-Polish Polemics Development Against a Background of European Integration of Society. The article deals with three main stages of polemics development written in Polish at the end of XVI – early XVII century. Historical and theological motifs are compared with literary level of polemical works. Particular attention is paid to the Bible and its influence on the polemical prose beginnings.

Key words: polemical prose, extended metaphor, antithesis, historical and theological motifs.

Усю українську польськокомовну прозу другої половини XVI ст. можна помістити в межах єдиного полемічного дискурсу. На відміну від інших європейських держав, де вже ступало перші вагомі кроки бароко, наші землі все ще вели дискусії щодо релігійних і суспільних питань. Така позиція вітчизняної літератури в європейському контексті була викликана передусім прагненням єдності та незалежності української нації, яке вступало в неминучий конфлікт із тогочасною дійсністю, а також роздвоєнням поміж православними ортодоксійними традиціями та католицьким культурно-освітнім новаторством, не позбавленим рис радикалізму.

Із цієї точки зору українська польськокомовна проза кінця XVI – початку XVII ст. могла б претендувати на статус документалістики та богословських трактатів. Однак слушною є позиція А. Брюкнера, який зауважує: “Історію унії вивчали і вивчають інші, а теологічні суперечки затихли, тим паче, що полемічна література ані історикові всього матеріалу не надає, ані теолога методом і висновками задовільнити не може” [8, 579].

Перед сучасними медієвістами постає завдання вироблення синкретичного методу дослідження творів барокової і добарокової доби, яке передусім повинне впливати з художньої цінності досліджуваного матеріалу. “Поza поверховими виявами зміни ментальних орієнтацій (єзуїтські школи, догматична полеміка, перехід окремих українців на протестантство, вибір західної юрисдикції тощо), мусимо відшукати в питоми українському культурно-релігійному житті такі зрушення, котрі б засвідчили існування природних процесів самооновлення цивілізації, що їхні джерела містяться у самій нашій духовній культурі як інтегральній частині християнської цивілізації Європи” [1, 53].

Особливий внесок у повернення українському письменству його духу універсалізму на початку ХІХ ст. зробив один із представників Руської трійці Іван Вагилевич. На початку ХХ ст. осмислення давньої української прози знайшло найяскравіше відображення в дослідженнях М. Грушевського, І. Франка, М. Возняка. На сучасному етапі розвитку української історико-літературної думки потрібно відзначити праці П. Яременка, О. Мишанича, І. Ісіченка, Р. Радишевського, І. Паславського, Н. Поплавської. У вивченні християнської спрямованості літератури кінця ХVІ – початку ХVІІ століть особливої уваги заслуговують дослідження Л. Ушкалова (харківська школа), А. Нямцу, В. Антофійчука (Чернівецька школа літературознавчих досліджень). При Вроцлавському університеті (Республіка Польща) поновним виданням й опрацюванням полемічних творів поберестейського періоду займаються Януш Билінський і Юзеф Длугош. Ініціатором факсимільного видання полемічних стародруків і поглибленого, різнобічного їх вивчення став Д. Фрік (гарвардська школа літературознавчих досліджень).

Завдяки поверненню до призабутих архівних джерел повертаємося до формування тогочасного цілісного світобачення, коли стиралися межі поміж суспільним, релігійним і літературним, а східнослов'янські народності віднаходили власну тожсамість у межах єдиної “субкультури”, яка не була штучним творивом інтелектуалів чи суспільних сил, а природньо виростала з подібності й одночасного різноманіття мовленнєвої символіки. Сучасне переосмислення поль-

ськомовної прози поберестейського періоду претендує на об'єктивізм через декілька причин:

- демократизація незалежного українського суспільства знаходить відповідний відгук і в літературно-критичному контексті;

- повертаючися до давніх витоків нашої прози, ми повинні віддати належне тим мистцям, про яких історія довго замовчувала чи піддавала їхню творчість тотальній ідеологізації.

В умовах зіткнення і протистояння трьох ідеологічних чинників, – православного, католицького й реформаційного – наприкінці XVI ст. творилася програма культурно-просвітницького синтезу й інтеграції, яка виявилася у проголошенні Брестської унії 1596 р. Руські землі, які в той час належали Польщі й зазнавали різноманітних впливів, стояли перед дилемою: який шлях культурно-релігійної окциденталізації обрати – прореформаційний чи прокатолицький. Двоїстий характер поберестейської культури руських земель сприяв її пошкваленому розвитку, що виявлялося в літературній і організаційній діяльності суспільства [9; 61]. Захарія Копистенський, покладаючи на тодішню суспільну ситуацію великі надії, з цього приводу писав: “Mijają w Cerkwi Ruskiej lata grubiańskiej prostoty, a świecić w niej zaczyna światłość umiejętności i prawdy” [12; 286].

При дворі князя Константина Острозького, одному з найвідоміших освітніх осередків Європи, важливе місце займав антитринітаризм (аріанство), який ще не встиг набути рис окремо визначеної конфесії. При виданні Острозької Біблії використовувалися елементи кальвіністської Брестської Біблії 1563 р. і польськомовний переклад Нового Заповіту антитринітарія Марціна Чеховіца. З іншого боку, значною популярністю серед української еліти користувалися єзуїтські школи з високим рівнем навчання і новаторським типом проповідництва (Віленська академія), а також західні католицькі університети: Празький, Краківський, Падуанський тощо.

Зі встановленням кириличного друкарства у Вільні тут теж активізувалося культурно-просвітницьке життя і відомі діячі Галиччини саме це місто обрали центром боротьби за чистоту православ'я. До Вільна прибули брати Лавретій і Стефан Зизаній, Кирило-Транквіліон Ставровецький. У 70–80 рр. XVI ст. в цьому місті засновано Стародухівське православне братство.

У 1595 р. Стефан Зизаній видав “Катехизм”, який мав єретичний характер. Праця ця викликала суспільне невдоволення, і в 1596 році

С. Зизанія відлучено від Східної Церкви. Тому перші полемічні твори в Україні мали статус внутріцерковних суперечок, які передусім велися для збереження чистоти православ'я. Час виступу Стефана Зизанія формально можемо віднести до преполемічної літератури, яка зрештою знайшла відображення в першому й наступних етапах поберестейської полеміки.

Занепад моралі та звичаїв, дисциплінарні й літургічні порушення у православному середовищі зароджували в умах церковних ієрархів і суспільних діячів ідею унії. Я. Билінський і Ю. Длугош, відтворюючи цю ситуацію, надають їй чітко визначених промосковських настроїв: “Відомим є той факт, що з часів Флорентійської унії (1439) Римська курія пробувала заохотити Москву до єдності з латинською церквою. Ці спроби часто використовувалися в політичних цілях як царями, так і Габсбургами. Містком для поєднання обох церков мала стати Польща, де довго зберігалися традиції Флорентійського собору, і до XVI ст. вони не занепали” [15, 9].

Прихильником такого типу універсальної унії став меценат і протектор багатьох церковних ієрархів Констянтин Острозький. Він заохотив володимир-волинського владика Іпатія Потія до скликання з відома короля православного синоду за участю митрополита і владик, виступивши з ініціативою під час своєї подорожі до Італії порозмовляти з Папою Римським про можливість підписання союзу. Умовою унії мала стати участь у ній Москви. Іпатій Потій натомість повідомив, що подібні справи зобов'язаний обговорити з митрополитом, а ідея Острозького йому видається утопічною й неможливою.

Питання унії відновилося в той час, коли ним зацікавився король Зигмунт III. Він надав повноваження і кошти на виїзд до Риму луцькому єпископові Кирилу Терлецькому та Іпатієві Потію. Сам виїзд у той час так і не відбувся, натомість у Сокалі 27 березня 1594 р. проведено з'їзд ієрархів, на якому серед інших були присутні терлецький, львівський владика Гедеон Балабан, перемиський – Михайло Копистенський і холмський – Діонізій Збіруйський. Учасники поставили свої підписи під так званими “мембранами” (ухвалами з'їзду), які пізніше потрібно було представити королеві. Саме від цих контроверсійних постанов незабаром відмовилися Балабан і Копистенський, що й викликало розкол поміж православним духовництвом. Замість цього документа К. Терлецький уклав інший – про вираження згоди всіх православних єпископів вступити в римське підпорядкування. Оста-

точно таке рішення прийнято 2 грудня 1594 року в Торчині з участю католицького луцького єпископа Бернарда Мацейовського. Під новим документом щодо умов унії підписалися Терлецький і Потій, а також було залишено місце для інших підписів. Усі православні ієрархи, крім Копистенського й Балабана, з цією угодою погодились і її підписали. Умови унії були представлені королеві й канцлерові Замойському.

На початку 1595 р. владика Балабан скликав до Львова провінційний синод, на якому заохочував пришвидшити справу союзу з Римом, а коли Київський митрополит Рогоза виявив подібну позицію, відразу ж виступив усупереч ньому. Львівське зібрання надало справі унії гучного розголосу, що викликало протест православних брацтв й александрійського патріарха Мелетія Пігаса, який звернувся зі спеціальною відозвою до Константина Острозького, благаючи того відстоювати православному віру. Позиція Острозького щодо унійних питань змінилася. Як стверджують історики, той був ображений, що кардинальні рішення про підписання союзу з Римом були прийняті без його участі [15, 15].

У червні 1595 р. в Бресті остаточно обговорено й затверджено умови унії, які після приїзду до Риму Потій і Терлецький представили папі Климентію VIII. 23 липня 1595 р. відбувся урочистий акт об'єднання Східної і Західної Церков, а в лютому 1596 р. українські єпископи з папською бревою вирушили в Україну, щоб представити всю документацію з листами королеві й духовенству.

Урочистий синод у справі проголошення унії скликано Михайлом Рогозою у Бресті 16 жовтня 1596 р. У ньому взяли участь всі православні єпископи, крім Балабана й Копистенського, три архімандрити та представники світського духовенства. Константин Острозький разом зі своїми прибічниками й численним озброєним військом прибув до Бреста на декілька днів раніше, 13 жовтня 1596 р. На знак протесту православні, об'єднавшись із протестантами, розпочали так званий антисинод. На ньому був присутній протосингел константинопольського патріарха Никифор.

На вимогу делегатів короля, представники антисиноду вислали на Брестський унійний синод своїх посланців, де було висловлене заохочення до примирення обох сторін. Зі зверненням виступив сам Петро Скарга, надіючися повернути на бік унії князя Константина Острозького. Із сторони опонента позитивна відповідь не надійшла.

18 жовтня укладено остаточну угоду про унію Східної Церкви з Римом, а урочисте її проголошення разом з богослужінням відбулося наступного дня. Усі противники союзу з Римом були відлучені від Церкви, а Гедеона Балабана й Михайла Копистенського позбавили духовного сану. З боку дисидентів теж зроблено подібний крок, що призвело до взаємної незгоди й переслідувань.

Справжніх поборників унії було небагато. Серед них особливе місце займав володимир-волинський єпископ Іпатій–Адам Потій. Своєрідним вступом до полеміки навколо поберестьських подій став його твір “Унія албо выкладъ преднейших артикуловъ ку зъодноченью Грековъ съ Костеломъ римскимъ належащихъ” [15, 27]. Наступна проунійна праця Іпатія–Потія “Sprawiedliwoje opisanije postupkow i sprawy soboru Berestejskoho” відома нам лише зі згадок в “Antirresis abo apologija przeciwno Krzysztofowi Philaletowi...” (1597). У цей же час виходить друком “Synod brzeski i jego obrona” єзуїта Петра Скарґи. Такою бурхливою була реакція прибічників Брестської унії у відповідь на невеликий твір документального характеру Мартина Броневського (він же Христоф Бронський, псевдонім – Христоф Філалет) “Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim” [7].

Деякі з дослідників схильні вважати, що цю працю написав Леонтій Карпович [17, 165]. У сучасній медієвістиці переважає позиція щодо визнання автором “Ekthesis” М. Броневського. Письменник із хронологічною точністю відтворює весь перебіг подій на православно-дисидентському антисиноді в Бресті, додаючи копії листів, посьольських інструкцій і підсумкового православного декрету “Apostasis”.

Броневський підсумовує виступи присутніх, подаючи п'ять основних причин православно-дисидентського зібрання в Бресті. Першою причиною він вважає зраду православними константинопольського трону. Друга, на його думку, полягає в зневазі патріарших прономій, оснований на церковних канонах. Третя причина – переступ синодальних постанов (“wzgardzili boskimi i świętymi kanony świętych i powszechnych synodów” [7, 61]). Четверта причина скликання антисиноду полягає, на думку Броневського, у відмові послуху щодо православної духовної старшини. П'ята мала наслідковий характер, і саме вона стала тією останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння Константина Острозького та його прибічників, що й призвело до скликання антисиноду. Автор має на увазі сам факт про-

ведення синоду в Бресті й підписання на ньому унії з Католицькою церквою.

Декрет “Apostasis”, під яким поставили свої підписи сорок осіб (“Było i innych bardzo wiele prezbiterów, więcej dwuset”), проголосив апостатами учасників Брестського унійного синоду й відлучив їх від лона православної Церкви [7, 70]. Бронеvський виступив тут у ролі секретаря і дійсного очевидця подій, що не заважало йому в інших місцях твору вдаватися до недослівного цитування Біблії, її інтерпретації та застосування загальноприйнятих риторичних прийомів.

Продовжуючи ідеологічний і художній стиль Мартина Бронеvського, Іпатій Потій, Петро Скарга та інші полемісти розпочинають так звану “війну трактатів” [15, 27]. Твори цього періоду мають типовий історично-документальний характер і позбавлені риторичної насиченості, яка з особливою силою виявиться на пізніших етапах літературно-політичної полеміки.

Трактат відомого єзуїтського проповідника Скарги “Synod brzeski i jego obgona” викликав бурхливу реакцію князя К. Острозького, який, використовуючи пропагандистський талант Бронеvського, спонукав його до написання нового антиунійного твору. Отже, виходить друком “Apokrysis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596”. Працю було визнано найвидатнішим твором православ’я, що засвідчує Мелетій Пігас у своєму похвальному листі до М. Бронеvського, де визнає безсумнівним його письменницький талант й ерудицію [15, 28].

В “Apokrysis” Філалет використав численні аргументи з історії, теології і літератури, а також цитував та інтерпретував на власний розсуд листи князя К. Острозького й І. Потія. Автор не цурався злісних епітетів на адресу Скарги, що ще більше загостило напруження в літературному середовищі на зламі XVI і XVII ст. в Україні. Увесь перший розділ праці – це збір документів, який є своєрідним розширеним доповненням “Ekthesis”. Бронеvський робить історичний екскурс у минулі століття, виносячи на суд читача церковні та державні постанови, матеріали щодо зміни церковного календаря, листи київського митрополита, князя К. Острозького, короля Стефана, послання Константинопольського патріарха Яреми II. Для передмови та інших частин твору “Apokrysis” характерна перевага художнього над документальним, образного над буквальним. Полеміст намагається здобути перемогу над опонентом на основі використання багатьох риторичних прийомів.

Петро Скарга особисто не відповів на закиди Філалета. Натомість на захист унії виступив Іпатій Потій зі згадуваним уже нами полемічним трактатом “Antirresis”, викладеним у формі апології. Критикуючи “Аpokrisis” Броневського, І. Потій посилався на “Disputationes” єзуїта Роберто Беларміна, намагаючися віднайти в того “невичерпну у своїй повноті зброю для подолання Філалета” [15, 33].

Окрім попередньо названих польськомовних творів Потія, також вийшли друком “Synopsis” (1597), “O przywilejach nadanych od Najjaśniejszych Królów Polskich, i przedniejszych niektórych dowodach, które świętą Unią wielce zlecają i potwierdzają” (1606), “Harmonia abo konkordacja ... Cerkwi orientalnejsz z kościołem rzymskim” (1607). “Antirresis” і “Harmonia”.перекладені Петром Аркудієм на латинську мову. Сам же Потій переклав польською і видав 1605 р. у Вільні “Poselstwo metropolity Misaela do papieia Syxta IV z roku 1476”. Паралельно він опублікував цей твір церковнослов'янською мовою для утвердження зверхності папи Римського, до якої схилився Київський митрополит Мисаїл Пеструч (Пеструцький). Противниками автентичності “Посольства” стали М. Смотрицький, З. Копистенський, а пізніше Г. Кониський, Є. Болховитінов, С. Голубєв [4, 296–297].

Відомі й пізніші, посмертні видання творів Іпатія Потія: у 1714 р. Лев Кишка переклав з української мови польською і видав у друкарні Василянського монастиря “Kazania i homilie meża Bożego Nieśmiertelnej Sławy, i Pamięci Hipacjusza Pocieja, Metropolity Kijowskiego ... z Listem Melecjusza Patriarchy Alexandryjskiego” з повним життєписом І.-А. Потія в передмові.

Прозову полемічну творчість Іпатія Потія доповнює його поетичний твір “Parenetika jednego do swej Rusi” [16, 60–62]. Ураховуючи, що ця поезія вміщена в “Poselstwie do papieža Syxtusa IV” поміж вступною присвятою та основним текстом, можемо вважати її складовою частиною вище – названого прозового твору, тим паче, що в ній немає смислового логічного завершення. Полемісти для більшої промовистості, поруч із риторичною насиченістю прози, використовували поетичні вступи й відступи, основуючи їх на біблійній символіці.

Окрему сторінку в полемічному доробку Іпатія Потія становить його листування з Констянтином Острозьким, до якого з часом долучився анонімний православний письменник Клірик (Клерик) Острозь-

кий (1598–1599 рр.). “Існують гіпотези, що за іменем Клірика Острозького стояв сам молодий Максим Смотрицький, хоча й називають інші імена – Іова Борецького, Мартина Бронецького, Гаврила Дорофєйовича, острозького протопіпа Ігнатія та ін.” [3, 15]. Як бачимо, у культурному середовищі кінця XVI ст. продовжувала діяти авторська анонімність.

У відповіді на лист Потія від 3 червня 1598 р. Клірик від імені князя Константина Острозького гостро критикує Брестську унію, а також засуджує ревність володимир-волинського єпископа в її поширенні. До цього він додає текст брошури, написаної найімовірніше ним же самим: “Исторія о листрикійскомъ, то есть, о разбойничьемъ флорентійскомъ соборъ”, яка двічі була видана в Острозі (1598 і 1601).

Праця Клірика Острозького відразу ж викликала протест католицьких й унійних кіл. Іпатій Потій послав своєму опонентові досить уїдливу відповідь, а незабаром видав у Вільні під псевдонімом Петро Федорович брошуру “Obrona św. synodu florenskiego powszechnego dla prawosławnej Rusi napisana” (1603 р., переклад українською мовою вийшов 1605 р.). На захист унії виступили також у цей час єзуїт Каспер Пентковський із працею “Święty a powszechny sobór we Florencji odprawiony, abo z Grekami unia...” (Краків, 1609), Віленський архімандрит Троїцького монастиря Лев Кревза-Ревуський із трактатами “Obrona Synodu Florentskiego...” (1615) й “Obrona jedności cerkiewnej abo dowody którymi się pokazuje, iż grecka Cerkiew z łacińską ma być zjednoczona...” (1617). Особливий резонанс у суспільстві викликав другий трактат Кревзи-Ревуського, оскільки він значною мірою перегукується з відомою працею Петра Скарги “O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckiem od tej jedności odstąpieniu. Z przestrogą i upominaniem do narodów ruskich przy Grekach stojących...”, яка вийшла друком ще 1577 р., а згодом (1610) була долучена до його “Kazań przygodnych” [13; 236].

Віддано захищав чистоту православної віри Іван Вишенський (1599–1600 рр. – “Книжка”, 1600 р. – “Короткослівна відповідь Петру Скарзі”, “Послання до стариці Домнікії”, “Зачіпка мудрого латинника з дурним русином”, “Послання Львівському братству”, “Послання Йову Княгиницькому”; 1615–1616 рр. – “Видовище мислене”), у поетиці якого простежується декілька різновидів містифікації. Послідовником І. Вишенського і продовжувачем “війни трактатів” став

Юрій Рогатинець. Саме йому, на думку І. Франка, належить авторство руськомовного антиуніатського памфлету “Пересторога злю потребная на потомные часы православным христіаном”, відомого лише в рукописній версії. Однак сила слова й богослівської обізнаності цього письменника не може дорівнятися до полемічних виступів тогочасних “стовпів православ’я”: Мелетія Смотрицького і Захарії Копистенського. “У них період, розпочатий унією, мав своє продовження, перший з них опирався на острозьку культуру, другий вповні представляв київську. В них виявилася теж політична сила православ’я” [11; 6].

У творі “*Palinodia...*” (1620) Захарія Копистенський виступив безпосередньо проти трактату Кревзи-Ревуського “*Obrona jedności cerkiewnej...*”. Він використав біблійний матеріал для “пояснення декількох найважливіших, що роз’єднують православних і католиків, еклезіологічних питань, серед яких особливе місце займає, мабуть, найболючіша проблема юридичного верховенства Риму. Цьому питанню Копистенський присвячує більш ніж половину, свого обширного трактату” [6, 77–78]. Окрім цього, дійшов до наших днів рукописний польськомовний твір його авторства: “*O prawdziwej jedności chrześcijan prawowiernych*”. Копистенському також приписують “*Odpowiedź na Skript uszczypliwy przeciwko ludziom Starożytnej Religii Graeckiej od Apostatów Cerkwie Wschodnej Wydany, któremu tytuł: Heresiae, Ignoranciae i Polityka Popow i Mieszczan Bractwa Ruskiego. Tak też i na Książkę rychło potym ku objaśnieniu tegoż Skriptu wydaną nazwiskiem Harmonią. Przez iednego Brata Bractwa Cerkiewnego Wileńskiego Religii Starożytnej Graeckiej w porywczą dana. W Wilnie 1608*” [17, 117].

На початку XVII ст., коли Острозька академія почала занепадати, опорою православ’я стало Вільно зі Святодухівським монастирем і Віленським братством. Саме там розпочав свою письменницьку діяльність найяскравіший і найсуперечливіший представник другого етапу поберестьейської полеміки Максим Мелетій Смотрицький. У відповідь на уніатські писання Іпатія Потія 1608 р. молодий полеміст М. Смотрицький дебютує твором “*Антиграфи*” (“Відпис”). У праці відчувається певна залежність від “*Аpokrisis*” Христофора Філалета, який був учителем Смотрицького ще під час його навчання в Острозькій академії.

Наступний твір, “Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. Pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, tejże Świętej Cerkwie Wschodniej Syna” (Вільно, 1610), приніс Мелетію Смотрицькому гучну славу. “Threnos” став реакцією на віленські погроми під час насильницького навернення місцевого населення на уніатство. плач матері-Церкви над своїми блудними синами, а зокрема над Іпатієм Потієм, перегукується з народними похоронними плачами й жалями. Не випадково персоніфікований головний образ твору промовляє від першої особи однини й виступає в жіночому роді, тому що чоловікам голосити не годиться. Лагідні звернення, заклики про повернення, емоційна насиченість надають трактатові ліричного характеру. Просторово метафоричність праці “Threnos” розширена як горизонтально, так і вертикально, через поєднання іманентних і трансцендентних традицій художнього зображення.

За своєю структурою текст Смотрицького, як і “Книжка” Вишенського, нагадує форму “Ізборника”. Порфирій Яременко зазначає, що особливу образну цінність становлять перші чотири розділи. Противник православ’я змальований в образі Схизмографа, а в уста Потія автор вкладає ревокацію, яка передбачає повернення блудного сина в лоно Східної Церкви [5]. Доповненням до цього акту каяття є подане в завершальному розділі твору догматичне “Credo”. Останні шість розділів цього суспільно-релігійного трактату мають меншу художню цінність, оскільки подають загальний огляд церковної обрядовості й догматики. З іншого боку, вони виявляють надзвичайну ерудованість автора як політика й богослова.

Реакція на вихід у світ твору “Threnos” була настільки бурхливою, що на нього відразу написано дві опонентські відповіді. Першу з них видав у Кракові 1610 р. Петро Скарга під назвою “Na threny i lament Theofila Ortologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga”. Він звинувачує М. Смотрицького в ересі, оскільки під час написання свого лементу той паралельно з православними використовував протестантські джерела.

У 1612 р. у Вільні з’явилася ще одна праця Іллі Мороховського як знак протесту проти виступу Смотрицького – “Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej wschodniej zmyślonego Theofila Ortologa...”. Вона мало чим відрізняється від

аргументації і смислової наповненості твору П. Скарги. Головним мотивом теж є звинувачення М. Смотрицького в єретичності щодо церкви. Мороховський застосовує і подібні риторичні прийоми, скажімо, обігрування імені опонента. Існують версії сучасних медієвістів, що, можливо, Ілля (Йоахим) Мороховський був також співавтором виданої Потієм “*Harmonii albo konkordacji cerkwi s. Orientalnej z Kościołem S. Rzymskim*” (Вільно, 1608), а також “*Relacji i uważenia postępków niektórych około cerkwi ruskich wileńskich r. 1608 i 1609*”, авторство якої приписують Іпатієві Потію.

В опозиції до Смотрицького виступив віленський василіанин Тимотей Симонович із твором “*Proba weryfikacji omylnej zmyślonego Ortologa...*” (1621). Він осуджує невчасні, на його думку, суперечки православних з погляду на загрозу поширення турецької війни, а також дорікає їм за насильство над уніатами. “Є гадки, що М. Смотрицький мав намір написати відповідь на ці видання, – зазначає Петро Кралюк. – Про це зокрема говорить невідомий автор уніатської брошури «Екзамен оборони», виданої у Вільно в 1621 р. Однак репресії, переслідування, необхідність жити в конспіративних умовах очевидно зруйнували наміри автора «Треносу»” [3, 85].

Руськомовні твори ієродиякона Києво-Печерської лаври Леонтія “Сказаніє о ересех” (1608) і пресвітера Слуцької церкви Андрія “Отпис на лист унитов виленских” (1616) не викликали такого гучного резонансу в суспільстві, як “*Threnos*” Смотрицького, та все ж стали вагомим вкладом у захист православ’я [2, 271–272].

У 1620 р. на Русі відновлено православну ієрархію і деякі з ортодоксів прийняли так зване Теофанове свячення. До їх числа належав і Мелетій Смотрицький. Теофан у ролі посланця від константинопольського патріарха висвячував духовенство таємно, оскільки така прерогатива в тогочасному суспільстві належала світській владі. Він надає православ’ю промосковського ієрархічного характеру на довгі роки. Якщо врахувати всі наслідки, які дало підписання унії в Бресті, то Теофанове свячення стало логічним підсумком усіх суперечностей, які існували в той час поміж уніатами й антиуніатами. Загострилася потреба “примирення Русі з Руссю”, і саме навколо цього стержня розгорталася подальша поберестейська полеміка.

Унаслідок заохочень Мелетія Смотрицького до помсти представникам унії, а саме Йосафатові Кунцевичу, атмосфера в м. Вільні

ставала напруженішою. Зрештою все закінчилося жорстокою розправою над Кунцевичом. Ці трагічні події кардинально змінили долю і письменницьку діяльність Смотрицького, який перейшов на бік уніатів і на їх захист написав полемічний твір “*Apologia peregrinacjii do krajów wschodnych*” (Дермань, 1628). “У випадку конверсії Мелетія Смотрицького ... маємо справу зі зміною повної візії християнства” [10, 16]. Цей переломний момент став початком третього етапу поберестьейської полеміки, викликавши бурхливий резонанс у суспільстві.

В “Апології” автор полемізує не лише зі Стефаном Зизанієм і Христофором Філалетом (М. Броневським), а й з Ортологом, тобто сам із собою. Невдовзі ця праця була осуджена на православному соборі в Києві, а сам її автор привселюдно відрікся від висловлених релігійних поглядів. Та на цьому полеміка не завершилася. “Апологія” і Київський собор лише дали поштовх до розвитку прокатолицького напрямку в творчості М. Смотрицького. Один за одним виходять у світ з-під пера Мелетія Смотрицького написані польською мовою твори на захист “Апології”: “*Protestatia przeciw Soborowi*” (1628) включно з белетристикою (листи до Іова Борецького і Кирила Лукариса); “*Paraenesis abo napomnienie do Bractwa Wileńskiego, cerkwie Ś. Ducha*” (1629); “*Ekthesis abo expostulatia to jest, rozprawa między apologią i antidotem o ostanek błędów haerezji i kłamstw zyzaniowych, philaletowych, orthologowych i klerykowych*” (1629) у відповідь на твір Андрія Мужилівського “*Antidotum przezacnemu narodowi ruskiemu, albo warunek przeciw apologii jadem napeinionej, ktyr№ wydał Melecjusz Smotrzycki*”. Ці праці об’єднують спільний мотив написання, за основу взято один і той же трактат, а також автор використовує подібні засоби персвазії, почерпнуті зі Святого Письма. Порівняно з “Апологією” Смотрицький виступає в них передусім як полеміст, а не теолог.

Порфирій Яременко, наголошуючи на метафоричності світосприймання М. Смотрицького, представляв останнього як версифікатора ідеальних візій Церкви, якому притаманні ознаки утопічного мислення [5, 25]. Подібна концептуальність мислення характерна теж для релігійних письменників пізнішого періоду полемічної літератури – Л. Барановича, І. Галятовського, К. Саковича. Отже, для третього етапу поберестьейської полеміки характерне зародження барокової літератури в межах України-Русі.

Окрему сторінку в літературному процесі поберестьейського спрямування займали похоронні проповіді (так звані енкомії). Наприкінці XVI – на початку XVII ст. зразками полемічної гомілетики вважалися польськомовні проповіді Петра Скарги, Фабіяна Бірковського та Якова Ольшевського. У цих своєрідних виставах взаємно перетиналися *sacrum* і *profanum*, гармонійно відтворюючи містерію смерті. З одного боку, в них представлявся есхатологічний вимір життя, з іншого – відтворювався взірець, який мав формувати моральне й духовне обличчя наступних поколінь. Стародавній конфлікт поміж двома полюсами, *litteratura* – *scriptura*, якому присвячували свої дослідження св. Ієронім, Василій Великий, св. Августин та інші отці церкви, перетворився в конфронтацію й симбіоз цих понять із видимою перевагою Біблії над античністю. Отже, наука про проповідництво поставила риторіку на службу біблійної герменевтики.

“У 80-ті роки XVI ст. розпочинається практика друкування польських похоронних проповідей. У цьому ж році, коли Білобжеський виступив із проповіддю на честь Зигмунта Августа, о. Щесни Скаржинський віддав до друку «Kazanie na obsequiach żałobnych królowny J. M. polskiej Katarzyny Jagiełłowny». На похороні Стефана Баторія (1586) проповідував о. Ієронім Поводовський, ця гомілія вийшла друком у 1588 р. під назвою «Na pogrzebie Stefana Wielkiego. króla polskiego», і з того часу вже ніхто не вважав, що похоронна проповідь на честь короля в польськомовній версії є ознакою поганого тону” [14, 8].

Похоронні проповіді першої половини XVII ст. значно відрізняються від творів цього ж типу попереднього літературно-історичного етапу. У них з’являється неоднозначне зображення ідеалізованих рис померлого, структура проповіді менш затиснена тісними лещатами риторичного зразка, важлива роль відводиться особистим здібностям автора, а тема смерті поступово замінюється висвітленням полемічних проблем. Замість плачу і жалю, на перший план виходить біблійний елемент небесної слави, яка визначає міру слави людської.

З особливою силою полеміка довкола питання Брестської унії висвітлена в похоронних проповідях: Фабіяна Бірковського “Na pogrzebie wielebnego ojca x. Piotra Skargi Theologa Societatis Jesu, Wielkiego Kaznodzieja na dworze najjaśniejszego i niezwyciężonego monarchy Zygmunta III z łaski Bożej Króla Polskiego i Szwedzkiego, Wielebnego X. Litewskiego kazanie” (1612, видано в краківській друкарні А. Пьотрковича 1615 р.); Мелетія Смотрицького “Kazanie na znamienity pogrzeb przezacnego Leontego Karpowicza, nominata episkopa włodzimierskiego i

brzeskiego” (1620); Войцеха Кортиського “Widok potyczki wygranej, zawodu dopędzonego, wiary dotrzymanej. Od ojca Melecjusza Smotrzyckiego na jegoż pogrzebie wystawiony” (1634).

Атрибути похоронної обрядовості представлені в полемічних проповідях не безпосередньо, а на основі багатовимірної біблійної символіки. Для гомілетики такого типу характерний симбіоз паренетичного й панегіричного спрямувань.

Отже, поберестейська прозова полеміка міститься в межах трьох історичних етапів, на першому з яких особливою силою слова відзначалися Іпатій Потій і Мартин Броневський, другий започаткований виходом у світ православного “Треносу” Мелетія Смотрицького, а третій набрав свого розмаху після видання цим же автором проунійної “Апології”. Значний вклад у розвиток полемічної літератури, написаної польською мовою, внесли Петро Скарга, Леонтій Карпович, Захарія Копистенський, Ілля Мороховський, Андрій Мужилівський, Лев Кревза-Ревуський, проповідники Фабіян Бірковський і Войцех Кортиський.

Комісія на чолі з королевичем Владиславом 1632 р. видала “Puncta uspokoienia religiey greckiey”, які на певний час припинили дискусію поміж православними й католиками, а завершальний, значно слабший і відмінний за стилем, її період припав на творчість і суспільну діяльність представників Києво-Могилянської школи (найпомітніше місце зайняв “Літос” П. Могили, написаний у відповідь на “Перспективу” К. Саковича). Не применшуючи ролі останніх у розвитку української літератури, належить відзначити як безсумнівний той факт, що ці полемічні твори є лише відгомонам донедавніх міжконфесійних суперечок. Національні-релігійні питання уступили місце особистим образам, а ключова проблема християнської єдності з літератури поступово стала відходити в русло історії та богослов’я.

Література

1. Ісіченко Ю. Православна контрреформація та розвиток бароккової культури України // Другий міжнар. конгр. українців. – Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича, 1993. – 334 с.
2. Історія української літератури. Т. I: Давня література (XI – перша половина XVIII ст.) / Ред. Л. Махновець. – К.: Наук. думка, 1967. – 538 с.
3. Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К.: Укр. центр духов. культури, 1997. – 191 с.

4. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.). Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції.– К.: Фоліант, 2004.– 422 с.
5. Яременко П. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість.– К.: Наук. думка, 1986.– 160 с.
6. Biblia w literaturze i folklorze narodów wschodniosłowiańskich / Pod red. R. Łuznego, D. Piwowarskiej.– Kraków: Universitas, 1998.– 376 s.
7. Broniewski Marcin. Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim. Opracowali J. Byliński i J. Długosz.– Wrocław: Wyd. Uniw. Wrocł., 1995.– 72 s.
8. Brückner A. Spory o unię w dawnej literaturze // Kwartalnik historyczny.– 1896.– Nr 10.– S. 78–644.
9. Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII w.) / Red. J. Kłoczowskiego / Przeł. E. Tabakowska.– Kraków: PAU, 1997.– 276 s.
10. Hryniewicz W. Unia Brzeska w świetle eklezjologii Kościołów siostrzanych // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.– T. 4–5.– 1997.– S. 302–316.
11. Grabowski T. Z dziejów literatury unicko-prawosławnej w Polsce: 1630–1700.– Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1922.– 88 s.
12. Lev Krevza's Obrona iedności cerkiewney and Zaxarija Kopystes'kyj's Palinodia. Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky. Texts and Facsimiles.– Vol. III.– Cambridge, 1995.– 911 p.
13. Naumow A. Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolite // Biblioteka Tradycji Literackich.– Nr XVIII.– Kraków: Collegium Columbinum, 2002.– 399 s.
14. Platt D. Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej.– Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1992.– 185 s.
15. Pocię Hipacy. Antirresis abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskim 1597. Opracowali J. Byliński i J. Długosz.– Wrocław: Wyd. Uniw. Wrocł., 1997.– 284 s.
16. Radyszewski R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Część I: Monografia.– Kraków: Wyd. Oddziału PAN, 1996.– 282 s.
17. Wagilewicz D. J. Pisarze polscy Rusini.– Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996.– 318 s.